

Mainuš, František

Bavlnářské manufaktury

In: Mainuš, František. *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, pp. 157-170

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119117>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BAVLNÁŘSKÉ MANUFAKTURY

Vlnářství a plátenictví mělo pro svou závislost na místních surovinách v českých zemích prastarou tradici. Bavlnářství je podstatně mladší. Nebere-li v úvahu sporadické zpracování bavlněné příze při výrobě některých druhů tkanin, vlastní rozmach tohoto výrobního odvětví spadá do 18. století. V 1. polovině 18. století vznikly bavlnářské manufaktury ve Švechotech (1723) a v Šaštíně (1736). Obě rozšířily znalost předení bavlny na Moravě a v Čechách. Od poloviny 18. století bylo založeno několik manufaktur jak v Čechách, tak na Moravě. Čechy měly již koncem 18. století rozvitou výrobu bavlnářských tkanin a zásobovaly trhy domácí i zahraniční.¹ Moravské bavlnářství se vyvíjelo pomaleji a teprve ve století 19. se vyrovnalo oběma tradičním textilním odvětvím, vlnářství a plátenictví.

Zatím co ve vlnářství a plátenictví byly vžité staré formy řemesla organizovaného v cechy, bavlnářství se počalo ujímat nezatíženo tradicí na zcela jiných základech. Proniklo do našeho prostředí díky manufakturám.

Manufakturní výroba byla v bavlnářství hlavní a plně převažující formou, zatím co řemeslná výroba, ač se na konci 18. a na počátku 19. století také rozšířila, tvořila jen její doplněk.

ŠUMPERK

Mezi prvá města, v nichž se uchytilo zpracovávání bavlny, náležel Šumperk. Zdejší plátenický cech se původně věnoval zpracovávání lněných, někdy také polovlněných tkanin. Již v 17. století se tu počalo zhotovovat zvláštní druh lněného trypu; tkalci se nazývali podle toho trypaři. Od poloviny 18. století počali zdejší trypaři užívat místo lněné příze bavlněnou. Kromě bavlněného trypu se však v Šumperku rozšířilo zpracování plyše, sametu a manšestru. Nikde jinde v rakouské monarchii se obdobné zboží v takovém rozsahu nevyrábělo a Šumperk si získal v tom směru značnou proslulost. Výrobu plyše, sametu a manšestru je možno zařadit do bavlnářství stejně dobře

¹ Klíma, c. d., str. 387.

jako do vlnářství. K výrobě těchto tkanin se však užívalo také lněné příze, takže na jednom místě se vlastně podílela tři hlavní textilní odvětví. Zařazujeme Šumperk do bavlnářství jedině z toho důvodu, že později (v 19. století) se stal střediskem výroby bavlněných tkanin.

Prvé pokusy se zaváděním výroby plyše a sametu v Šumperku spadají do 50. let 18. století. Iniciátory byli moravský manufakturní úřad a půjčovní banka. Obě instituce, jedna reprezentující stát a druhá státní hospodářskou politiku, měly v úmyslu krýt spotřebu plyše a sametu z domácích zdrojů. Někdy v letech 1758—1760 dlel v Šumperku cajkařský mistr *L e m p e r*, emigrant z Pruského Slezska. Dostával plat od manufakturního úřadu a v režii půjčovní banky navštěvoval některá města na Moravě s úkolem rozšiřovat znalost cajkařství.² V Šumperku vyučil několik desítek žen a dětí příst jemnou vlněnou a některé druhy bavlněné příze. Pobyť Lemperův na jednom místě nebyl dlouhý. Musel objíždět více měst, neboť půjčovní banka měla zájem na rychlém zavedení výroby některých druhů tkanin, zejména harasů, chtějíc co nejvíce tohoto zboží vyvážet. Proto cajkařský mistr Lemper za několik měsíců z Šumperka odešel.³ Ale již v roce 1760 se objevují zprávy, že v Šumperku konal pokusy s výrobou plyše jistý *M o n s é*. Místní cech trypařů žádal krajský úřad, aby podporoval Monséovo podnikání, protože si sliboval kýženou záchranu z dotírající kritické situace.⁴ Trypaři doufali, že najdou zaměstnání v budoucí Monséově manufaktuře.⁵

Monséovi se pokusy zdařily, a proto si pořídil nezbytný inventář a místnosti pro malou manufakturu. Ze státních prostředků získal podporu ve výši 1400 zl. a později mu byly poskytnuty další půjčky.⁶ Přes tuto finanční pomoc neměl Monsé tolik prostředků, aby svou manufakturu vybavil vším potřebným. Chybělo mu ještě mnoho nákladných nástrojů. Majetek tohoto šumperského podnikatele byl nepatrný, takže byl odkázán buď na státní pomoc, nebo na rychlý zisk.⁷ V manufaktuře pracovalo jen 5 stavů. Plyš a samet odebírala hlavně armáda na součásti stejnokrojů důstojníků.⁸ Kvalitativně a vzhledově se Monséovo zboží vyrovnalo zahraničnímu, i když šumperská manufaktura měla nedostatek vhodné vlny a musela se spokojovat s horšími

² HkA, fasc. 89, zpráva moravského komerčního konsesu, Brno 19. srpna 1762.

³ Tamtéž, Brno 24. března 1763. Lemper byl poslán do Pruského Slezska, aby tam tajně získával odborníky pro moravské cajkařství.

⁴ SAB, GUB. — dodatky č. 474, zpráva olomouckého krajského subalterna z 23. května 1760.

⁵ Tamtéž, zpráva moravského komerčního konsesu z 23. května 1760.

⁶ HkA, fasc. 83, zpráva moravské representace a komory o stavu Monséovy manufaktury, Brno 5. února 1762.

⁷ Tamtéž, zpráva o stavu Monséovy manufaktury, Brno 24. března 1763. Majetek Monséův byl oceněn na 300 tolarů.

⁸ Tamtéž.

druhy. Dovoz cizí vlny, slezské a také polské, byl spojen s obtížemi.⁹ Pro Monséovu manufakturu a později pro ostatní šumperské výrobce plyše a sametu byl důležitý chov nových druhů ovcí na severomoravských lichtenštejnských panstvích, v těchto desetiletích intensivně tam zaváděný.¹⁰

Monséova manufaktura nedosáhla podstatnějšího úspěchu. Její majitel se zadlužil a neměl prostředků ji rozšiřovat. Po jeho smrti v roce 1777 manufaktura zanikla. Státní pokladna ztratila 1000 zl., protože dědicové Monséovi neměli z čeho splatit starý dluh. Monséovo podnikání však přece jen mělo kladné stránky. Šumperk byl prvním místem na Moravě, kde se zhotovoval plyn a samet. Mnoho místních lidí, přadláci, tkalci aj. se seznámili s novými nástroji, s technologií apod., takže po zániku Monséovy manufaktury nevyzivila výroba plyše a sametu. Šumperští tkalci počali v téže době, snad také pod vlivem Monséovy manufaktury, přibírat bavlněnou přízi a vyrábět bavlněný nebo aspoň polobavlněný tryp.¹¹

Již za několik let po zániku Monséovy manufaktury založili vídeňští obchodníci Klapproth a Herdegen manufakturu novou. Její počátky spadají do roku 1782—1783.¹² Brzy se stal jediným majitelem šumperské manufaktury Klapproth. Jeho nový podnik se specialisoval na výrobu manšestru a dušestru, tedy tkanin převážně bavlněných. V menší míře se zhotovoval také plyn a samet. Klapproth však počítal také s využitím pracovníků z místního tupařského cechu. Již v roce 1786 uzavřela správa Klapprothovy manufaktury s tupařským cechem smlouvu, podle níž se jeho členové zavazovali pracovat v její režii.¹³ Klapprothova manufaktura v poměrně krátké době dosáhla značného rozmachu. Měla všechny nutné dílny a kromě toho pro ni pracovalo mnoho desítek tupařů ve svých obydlích. Podle inventáře z roku 1789 byla manufakturní budova oceněna na více než 9000 zl. Dílny byly dobře vybaveny různými nástroji. V přadláckých dílnách byly mj. 4 malé spřádací stroje a jeden velký stroj na výrobu nití. Spřádací stroje na bavlnu byly zkonstruovány podle tehdejších novinek ze zahraničí, zejména z Anglie a Francie. Užití spřádacích strojů v Klapprothově manufaktuře je prvním případem toho druhu na Moravě. Mimo předení na strojích pracovali četní přadláci v manufakturních dílnách i doma na kolovratech.¹⁴ Do roku 1790 sestavil strojník zaměstnaný v manufaktuře dalších 6 spřádacích strojů. Každý obsluhovala dvě děvčata. Jedna stroj poháněla

⁹ Tamtéž, Brno 5. února 1762.

¹⁰ Tamtéž, Brno 24. března 1763.

¹¹ Tamtéž, zpráva moravského gubernia o Monséově manufaktuře, Brno 22. června 1774.

¹² Tamtéž, zpráva česko-rakouské dvorské kanceláře, Vídeň 10. listopadu 1783.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Tamtéž. Inventář byl pořízen ke dni 6. července 1789. Klapproth byl již mrtev. Každý ze 4 spřádacích strojů byl oceněn částkou 25 zl. Stroj na výrobu nití měl hodnotu 286 zl.

šlapáním, druhá předla. Denní výkon stroje byl 2 libry bavlněné příže.¹⁵ V roce 1789 bylo v dílnách 5 velkých stavů a 12 středních zcela nových a dalších 7 stavů starších. Přístroje na postřihování manšestru a dušestru vzbuzovaly obdiv odborníků, např. známého hospodářského činitele Sorgenthalera, v roce 1790 ředitele linecké manufaktury. Součástí Klapprothovy manufaktury bylo také poměrně velké bělidlo. Najednou se dalo bělit 150 kusů. Dobře byla zařízena také barvírna. Z počátku se výrobky ze šumperské manufaktury apretovaly ve Vídni. Avšak v roce 1789 byla konečná úprava soustředěna již plně v manufakturních dílnách. Celkové zařízení manufaktury včetně budov bylo oceněno v roce 1789 částkou 43 315 zl.¹⁶

Klapproth vybudoval za několik let úplně zařízenou manufakturu s dílnami vybavenými všemi tehdejšími technickými novinkami. Investice byly značně vysoké, takže Klapproth požádal státní orgány o půjčku. Byla mu skutečně poskytnuta, a to ve výši 10 000 zl. Dluh však splatili teprve Klapprothovi dědicové.¹⁷

Šumperská manufaktura se také za nástupců Klapprothových rychle zvětšovala. V roce 1790 bylo v jejích dílnách již 57 stavů.¹⁸ V roce 1798 stoupl počet stavů umístěných v manufaktuře na 65.¹⁹ V roce 1796 byla manufakturní budova a její zařízení oceněno na 70 000 zl.²⁰

Všimněme si blíže pracovníků zaměstnaných v Klapprothově manufaktuře. Nejpočetnější skupinou byli přadláci. Vlnu předli obyvatelé Šumperka a okolí. Zejména členové rodin trypařských mistrů si přivydělávali předením vlny. Pro předení bavlny si Klapproth vybral oblast značně vzdálenou od Šumperka, a to západní Moravu. Tam bylo předení bavlny již po několik desítek let velmi živé a šumperský podnikatel nemusel čekat, až se mu podaří vyučit přadláky nové. V Telči koupil dům pro faktorii. Uzavřel smlouvy s několika faktory, kteří dosud pracovali pro jiné manufaktury, a jejich přičiněním získal okolo 800 přadláků.²¹ Klapprothova manufaktura však odloudila mnoho přadláků jiným podnikatelům. Např. správa manufaktury v Letovicích si několikrát stěžovala moravskému guberniu na konkurenci šumperského faktora, který zvýšil přadlácké mzdy a přilákal tak její přadláky. Spor mezi oběma manufakturami trval několik let, ale šumperský podnikatel se nevzdal

¹⁵ Tamtéž, zpráva ředitele manufaktury v Linci Sorgenthalera o prohlídce šumperské manufaktury, Vídeň 16. srpna 1790.

¹⁶ Tamtéž, inventář Klapprothovy manufaktury z roku 1789.

¹⁷ Tamtéž, přepis moravsko-slezského gubernia z 1. února 1782.

¹⁸ Tamtéž, zpráva Sorgenthalerova, Vídeň 16. srpna 1790.

¹⁹ SAB, Míst. sign. 39, č. 2057, manufakturní tabulky olomouckého kraje za rok 1798.

²⁰ Tamtéž, č. 2055, inventář Klapprothovy manufaktury z roku 1796.

²¹ Tamtéž, zpráva jihlavského krajského úřadu z 31. května 1788.

své telečské faktorie, i když počal zavádět spřádací stroje. Větší část příze do-
dávali ještě domácí přadláci.

Manšestr a dušestr se zhotovoval převážně na stavech umístěných v ma-
nufakturních dílnách. Pracovali na nich většinou cajkaři a plátníci. Prameny
bohužel nepřinášejí žádné údaje o původu těchto zaměstnanců. Je pravdě-
podobné, že Klapproth získal několik cizích cajkařských odborníků ze Slezska.
Ostatní zaměstnanci v tkalcovských dílnách byli ze Šumperka nebo z jiných
měst na Moravě. Důkazem pro toto tvrzení je zpráva moravsko-slezského gu-
bernia z roku 1786, podle níž 45 šumperských trypařů počalo pracovat v ma-
nufaktuře. Někteří docházeli do manufakturních dílen.²² V roce 1790 praco-
valo na 57 stavech v manufakturních dílnách 35 mistrů, 24 tovaryšů a 60 po-
mocníků.²³ Ke stálému personálu šumperské manufaktury náleželi ještě bar-
víři; v roce 1790 byli 3, dále strojník, 2 verkmistři, 47 žen a děvčat, z nichž
většina předla na strojích. Tuto dílnu měla na starosti mistrová. Správou a
vedením manufakturních záležitostí byli pověřeni 2 účetní.²⁴

Bylo uvedeno výše, že Klapprothova manufaktura uzavřela v roce 1786
smlouvu s místním trypařským cechem. Členstvo se zavázalo pracovat v režii
manufaktury, odkud dostávalo suroviny, vlnu, po případě lněnou a bavlněnou
přízi. Za odvedené tkaniny vyplácela manufakturní správa mzdu, jejíž výše
byla stanovena ve smlouvě. Podmínky, za nichž členové šumperského trypař-
ského cechu pracovali, nebyly valné. Za mnohahodinovou práci všech členů
rodiny vydělal si trypařský mistr pouze několik krejcarů.²⁵ Většina trypařů
však neměla jiné volby. Téměř žádný mistr si nemohl nakupovat přízi, pro-
tože mu chyběly peníze. Šumperští obchodníci vykořisťovali mistry ještě
hůře než Klapproth, takže není divu, že zdrcující počet cechovních členů
smlouvu přijal a souhlasil s ní.²⁶ Po 10 letech měli šumperští tupaři trpké
zkušenosti z práce pro Klapprothovu manufakturu. Ještě před vypršením
desetileté lhůty této smlouvy hledal cech jiné způsoby, jak se vymanit ze zá-
vislosti na manufaktuře a při tom jak zajistit práci početnému, ale zchudlému
členstvu. V roce 1792 se uvolil šumperský měšťan Wichtel zásobovat trypaře
surovinami a odebírat jejich zboží za příznivějších podmínek než manufak-
tura. Také někteří místní obchodníci, jimž manufaktura smlouvou s cechem
znemožnila obchod s trypem, nabízeli utvoření společnosti. Chtěli převzít
úlohu nákladníků.²⁷ Avšak ani dohoda s Wichtlem ani sliby obchodníků ne-

²² HkA, fasc. 89, Brno 5. října 1786.

²³ Tamtéž, zpráva Sorgenthalerova z roku 1790.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ SAB, Míst. sign. 39, č. 2055, zpráva o poradách předcházejících uzavření smlouvy.
Srovn. také č. 2052. Smlouva byla uzavřena 18. února 1786.

²⁶ Tamtéž, č. 2049, zpráva šumperského cechu trypařů z 8. března 1792.

²⁷ Tamtéž, zpráva komise krajského úřadu o situaci v šumperském cechu ze 16. 5. 1792.

byly reálné, a tak trypařům nezbylo nic jiného než souhlasit s obnovením smlouvy, jak ji navrhovala Klapprothova manufaktura. Stalo se tak v roce 1794. Pořepsalo ji 222 členů cechu a jen 17 odmítlo ji plnit.²⁸ V roce 1805 manufakturní správa a představenstvo cechu jednali o novém prodloužení smlouvy na příštích 15 let. Jednání skončilo úspěšně. S prací pro manufakturu souhlasila zase zdrcující většina členů.²⁹ Šumperští trypaři žili na konci 18. a na počátku 19. století ve veliké bídě. Manufaktura jim dávala velmi nízké mzdy. Dokonce i manufakturní správa přiznávala, že trypaři se nemohou uživit za mzdu, kterou dostávali. Nemohla prý jim poskytnout větší výdělek, protože ceny jimi zhotovovaných tkanin byly všude, doma i v zahraničí, velmi nízké. Trypaři však neměli jiné možnosti než pracovat pro manufakturu, byť jen za několik krejcarů denně. Proto znovu a znovu uzavírali smlouvy a po několika desetiletí dodávali tryp do manufakturních skladů.

Klapprothova manufaktura se dělila na dvě části. Jednu tvořily manufakturní dílny, v nichž se zhotovoval maňsestr a dušestr. Tyto dílny byly umístěny vesměs v manufakturní budově. Ve druhé části byly využity pracovní síly šumperských trypařů. Hlavním zbožím, které trypaři zhotovovali, byl tryp, popř. samet. Výroba maňsestru a dušestru byla téměř úplně soustředěná. Dílny byly vybaveny veškerou tehdy známou technikou. Dokonce se užívalo spřádacích strojů. Tato část manufaktury tvořila manufakturu soustředěnou. Tryp a samet získávala manufakturní správa od řemeslníků, pracujících ve svých dílnách. Jen konečná příprava, barvení a apretura se prováděla v dílnách manufakturních. Šlo zde o rozptýlenou formu výroby. V Klapprothově manufaktuře se stýkala dvě výrobní odvětví: Bavlnářství a vlnářství. Bavlnářská výroba maňsestru a dušestru byla na vyšším vývojovém stupni. Byla to manufaktura soustředěná. Výroba polobavlněných tkanin, trypu nebo vlněných sametů byla na nižším stupni. Tvořila rozptýlenou část této manufaktury. V jiných současných manufakturách se zpravidla také stýkaly ony dvě formy; soustředěná a jejím doplňkem byla rozptýlená forma. Vesměs však šlo o výrobu zhruba stejného zboží a nikde nebyly obě části tak přesně rozlišeny jako v Šumperku. V Klapprothově manufaktuře byly vlastně pod jedním podnikatelem a jedinou správou dvě manufaktury: Jedna soustředěná a druhá rozptýlená.

Všichni zaměstnanci v Klapprothově manufaktuře dostávali za svou práci mzdu. Přadláci, cajkaři, trypaři, tovaryši, barvíři apod. byli placeni od kusu. Ostatní, např. verkmistři, účetní a pomocné síly, měli mzdu časovou. Byli

²⁸ HkA, fasc. 89. Smlouva byla potvrzena česko-rakouskou dvorskou kanceláří 1. srpna 1795.

²⁹ SAB, Míst. sign. 39, č. 2061, zpráva šumperské manufaktury z března 1805.

placeni buď jako nádeníci za každý den, nebo měli stálý roční plat. Výrobní poměry v této manufaktuře byly kapitalistické. Všichni její zaměstnanci byli závislí na podnikateli pouze ekonomicky, ať už pracovali v manufakturních dílnách nebo tkali tryp či předli bavlnu ve svých domovech.

Klapprothova manufaktura měla nemalý hospodářský význam nejen pro obyvatele Šumperka, ale její jméno se rozšířilo po celé rakouské monarchii. Poptávka po manšestru, dušestru, trypu a sametu na vnitřním trhu byla kryta převážně ze Šumperka. V roce 1790 bylo zhotoveno v této manufaktuře 890 kusů manšestru a dušestru. Není však známo, kolik kusů trypů dodali do manufakturních skladů trypaři.³⁰ V roce 1791 byla udána velikost produkce Klapprothovy manufaktury číslem 2000 kusů.³¹ Pravděpodobně byly započítány také kusy odvedené trypaři. V roce 1799 stoupla produkce podle údajů manufakturních tabulek na 3150 kusů.³²

Osudy Klapprothovy manufaktury v 19. století byly mnohem pohnutější. V prvním desetiletí se ještě zvětšila. V roce 1807 bylo v jejích dílnách zaměstnáno okolo 140 cajkařů se 106 pomocníky.³³ Aspoň dvě stě trypařů pracovalo v její režii ve svých dílnách. Po skončení napoleonských válek však nastal úpadek. Lacinější anglické zboží vytlačovalo šumperský manšestr a dušestr z trhů. Produkce se stále zmenšovala. Počátkem 20. let 19. století, nevida vyhnutí, požádal tehdejší majitel G. Kunc státní úřady o povolení vyrábět také lněné tkaniny. Avšak ani toto řešení nezastavilo pád. V roce 1832 šumperská manufaktura zanikla.³⁴

LETOVICE

Největší moravská bavlnářská manufaktura vznikla v Letovicích. Jejím zakladatelem byl feudál hrabě Kajetán Blümegen. Počátek této manufaktury spadá do poloviny 18. století. Původně však se v ní vyráběly lněné tkaniny.³⁵ Teprve po roce 1765 její majitel se rozhodl změnit plátenickou manufakturu v bavlnářskou. Ještě několik let však v ní převládaly stavy upravené na výrobu lněných tkanin. V roce 1769 ze 140 stavů pouze na 30—40 se zhotovovalo bavlněné zboží. Bavlněné výrobky si však získaly oblibu v masách spotřebitelů. Lépe se nosily a zvláště vhodné na dámské šaty byly bavlněné kartouny a barchety. Byly teplejší než lněné plátno. Bavlněné zboží bylo mnohem lacinější než vlněné šatovky. Není divu, že oby-

³⁰ HkA, fasc. 89, zpráva Sorgenthalerova z roku 1790.

³¹ SAB, Míst. sign. 39, č. 2094, manufakturní tabulky olomouckého kraje za rok 1791.

³² Tamtéž, č. 2057, manufakturní tabulky olomouckého kraje za rok 1799.

³³ S l o k a r, c. d., str. 308.

³⁴ D' E l v e r t, c. d., str. 378n.

³⁵ Srovn. mou práci — *Plátenictví*, str. 129n.

vatelstvo ve městech a také na venkově si počalo zvykat na bavlněné látky, takže poptávka po nich byla živá. Hrabě K. Blümegen byl nejen vysokým státním hodnostářem, ale jedním z nejschopnějších tehdejších hospodářských odborníků. Vycítil budoucí konjunkturu v bavlnářství a věnoval mu zaslouženou pozornost. Nejenže přeměnil svou plátenickou manufakturu v Letovicích v bavlnářskou, ale založil druhou, také na výrobu bavlněných tkanin, v Kettenhofu v Rakousích.³⁶ Dochované prameny o letovické manufaktuře jsou bohužel zlomkovité, takže z nich lze rekonstruovat jen kusý obraz o tomto nejvýznamnějším moravském bavlnářském podnikání.

Obě Blümegenovy manufaktury v Letovicích i Kettenhofu si zajistily mnoho set přadláků mezi venkovskou chudinou na panstvích na Moravě a v Čechách. O výdej bavlny a příjem příze od přadláků se starali faktori. V roce 1781 měla letovická manufaktura faktorie v Třebíči, Vlašimi, Pardubicích, Rájci, Vyškově, Tišnově, Brně a v Letovicích.³⁷ Při rychlém růstu manufaktury bylo třeba rozšiřovat přadláctví, takže manufakturní správa byla nucena věnovat tomuto problému stálou pozornost. Pověřovala své faktory vyučováním dalších lidí, hlavně žen a dětí, a dávaly jim kolovraty a jiné přadlácké potřeby, aby je přidělili novým pracovníkům. Např. v roce 1781 získala manufakturní správa faktora Josefa Sonnenleithnera, jenž měl zajistit přadláky pro dvě budoucí faktorie, a to na panství Veselí a v okolí Moravské Ostravy. Faktor se řídil směrnicemi vypracovanými manufakturní správou jak při vydávání bavlny, tak při vyplácení mezd.³⁸ Faktori dostávali za svou funkci určité procento ze mzdy přadláků a zvláštní příplatek za odvedenou přízi. Např. v letech 1773–1780 si faktori strhovali ze mzdy, kterou vypláceli přadláčkům, za 1 libru příze 2 kr. a manufaktura jim platila za každou odvedenou libru příze také 2 kr.³⁹ Přadlácké faktorie byly značně vzdáleny od sídla manufaktury. Doprava bavlny do faktorí a příze do Letovic byla nákladná. Podnikatel však se musel smířit s vyššími výdaji, protože nenalezl dostatek pracovních sil v nejbližším okolí. Bavlnářské manufaktury a mnohdy také manufaktury vlnářské musely hledat přadláky všude, kde byli dosažitelní, bez ohledu na vzdálenosti.

Druhou početnou skupinu manufakturních pracovníků tvořili tkalci. Byli mezi nimi původní zaměstnanci plátenické manufaktury, kteří přešli na výrobu bavlněných tkanin. Přicházeli také tovaryši z celé Moravy, někdy i ze sousedních zemí, a setrvali v Letovicích kratší či delší dobu. V letech 1781 až 1782 byly stavěny další budovy, v nichž byly instalovány také nové stavy.⁴⁰

³⁶ S l o k a r, c. d., str. 279n.

³⁷ SAB, patřím. Letovice, manufakturní protokol ze 14. března 1781.

³⁸ Tamtéž, instrukce pro faktora J. Sonnenleithnera z 9. ledna 1781.

³⁹ Tamtéž, manufakturní protokol ze 7. září 1773 a 22. srpna 1780.

⁴⁰ Tamtéž, manufakturní protokol z 22. května 1782.

V těchto dílnách pracovali většinou tovaryši pod vedením mistrů. Pomocné práce vykonávali učni a pomocníci. Vedle těchto tkalců, ať už to byli tovaryši, či mistři, zaměstnávala manufakturní správa také tkalce pracující mimo manufakturní dílny. Zadávala bavlněnou přízi domů pracovníkům bydlicím v Letovicích a v okolních vesnicích.⁴¹ Někdy potřebovala manufaktura vyříditi větší objednávky a nemohla ji splnit jinak, než že si vypomohla uzavřením smlouvy na dodávku zboží s některým plátenickým cechem. Podobné smlouvy uzavírala manufakturní správa již dříve, dokud se ještě zhotovovaly lněné tkaniny. V případě potřeby dodávali bavlněné tkaniny obyčejně členové plátenických cechů z Moravské Třebové, Svitav, někdy také z jiných míst.⁴² Tkalci zaměstnaní v Letovicích byli tedy trojího druhu. Jedni pracovali v manufakturních dílnách, druzí tkali doma z příze odebrané z manufakturních skladů, a konečně pro manufakturu čas od času pracovali i pláteníci z několika moravských měst podle smlouvy na dodávku určitého množství zboží.

Počátkem 80. let bylo podstatně rozšířeno bělidlo, zvětšeny a lépe vybaveny barvírny a zřízena potiskovárna bavlněných kartounů. Všichni zaměstnanci pracovali pouze v těchto dílnách. Manufaktura nedávala tkaniny bělit nebo barvit jinam, protože její dílny měly dostatečnou kapacitu, aby stačily zpracovat veškeré vlastní výrobky. Čas od času přijímala manufakturní správa k vybělení a barvení zboží od obchodníků nebo jiných zájemců za dohodnutý poplatek.⁴³

Výstavba letovické bavlnářské manufaktury byla počátkem 80. let dokončena. Měla k dispozici potřebné technické vybavení. Vedení a organizační záležitosti byly svěřeny řediteli. Měl k pomoci několik dalších úředníků a písařů. V každé dílně, popř. nad každým úsekem byl vedoucí. Přadláctví řídili faktori, v tkalcovských dílnách byli mistři apod. Dělbou práce byly přesně rozlišeny pracovní postupy, a to nejen v dílnách umístěných v manufakturních budovách, ale také mimo ně. Přadláci dostávali k předení bavlnu již připravenou, předem očištěnou pomocnými zaměstnanci. Tkalci si odebírali již přízi, nikoli bavlnu, a tu zpracovávali ve svých domovech. Barvení, bělení a potiskování se provádělo jen v manufakturních zařízeních. Proto také tkalci, kteří pracovali někdy na základě smluv, dodávali do manufakturních skladů pouze hrubé výrobky. Letovická manufaktura byla v podstatě manufakturu soustředěnou. Zároveň však měla rozptýlenou část, která byla jejím doplňkem.

V některých manufakturách, jejichž majitelem byl feudál a v nichž byli zaměstnaní jeho poddaní, vyskytovaly se, hlavně před zrušením nevolnictví,

⁴¹ Tamtéž, manufakturní protokol z 20. května 1781.

⁴² Tamtéž, zpráva letovické manufaktury z 26. března 1780.

⁴³ Tamtéž, zpráva letovické manufaktury z 8. dubna 1781.

rozličné formy mimoekonomického násilí. Z období, kdy letovická manufaktura se zaměřovala na výrobu lněných tkanin, máme jen nepatrné zlomky pramenů, takže chybějí zprávy o výskytu mimoekonomického násilí. Mezi zaměstnanci však tvořili poddaní hraběte Blümegena početnou skupinu, takže je oprávněné se domnívat, že majitel mohl a pravděpodobně také užíval některých způsobů nátlaku na tyto lidi ze své funkce pozemkové vrchnosti. Tuto domněnku potvrzují některé zjevy z pozdější doby, kdy se letovická manufaktura specialisovala na výrobu bavlněných tkanin. Tkalci a přádláci velmi často zpronevěřovali svěřený jim materiál, bavlněnou přízi nebo bavlnu. Prodávali přízi nebo bavlnu některému židovskému obchodníkovi, a aby dostáli svému závazku k manufaktuře, opatrovali si za nižší ceny bavlnu a přízi horší.⁴⁴ Manufakturní správa zavedla se schválením hr. Blümegena neobyčejně přísné tresty vůči takto se provinivším poddaným pracovníkům. Např. v roce 1781 oznámil židovský obchodník Jakub Moyses několik poddaných tkalců, kteří mu nabízeli k prodeji přízi vydanou jim z manufakturního skladu.⁴⁵ Letovický patrimoniální úřad vyšetřoval v přítomnosti zástupců manufakturní správy provinilce, ti však odmítli cokoliv prozradit. Vyšetřující úředníci zatím nedostali od hr. Blümegena svolení, aby při výsledku použili bití. Ve zprávě o výsledku výsledku zdůvodnili jeho neúspěch tvrdohlavostí tkalců, kteří se bez bití nedali pohnout k výpovědi.⁴⁶ Je více než pravděpodobné, že hrabě Blümegen udělil vyšetřujícímu orgánu právo výsledku třetího stupně, protože obvinění tkalci skutečně přiznali svou vinu a byli potrestáni. Tresty byly velmi přísné. Každý tkadlec, jemuž byl dokázán pokus zpronevěry příze, byl odsouzen na měsíc nucené práce v železech. V květnu 1781 však byla manufaktura zavalena objednávkami a bylo potřeba každého pracovníka. Proto její ředitel navrhl, aby odsouzení tkalci si odpykali trest po částech, a to tak, aby byli uvězněni jen 4 najednou a ti aby byli použiti v provozu při pomocných pracích. Po jejich propuštění měla nastoupit trest další skupina odsouzcenců.⁴⁷ Je třeba dodat, že odsouzení pocházeli z vesnic z letovického panství. Současně s těmito poddanými tkalci byla dokázána zpronevěra příze několika členům tkalcovského cechu v Letovicích. Také oni byli odsouzeni k měsíčnímu vězení, ale trest jim byl zmírněn na 14denní nucenou práci. Zároveň však hr. Blümegen oznámil, že v budoucnu, proviní-li se podobným přestupkem některý tkadlec z letovického cechu, ztratí měšťanství.⁴⁸

Přízi zpronevěřovali nejenom poddaní tkalci. Také zaměstnanci osobně svo-

⁴⁴ Tamtéž, zpráva letovické manufaktury z 20. května 1781.

⁴⁵ Tamtéž. Židovský obchodník dostal za denunciaci 10 zl. odměny.

⁴⁶ Tamtéž, zpráva letovické manufaktury z 5. května 1781.

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ Tamtéž, rozhodnutí hr. Blümegena, Videň 2. června 1781.

bodní ji prodávali a obstarávali si přízi lacinější a horší. Dokonce tovaryši pracující v manufakturních dílnách odnášeli potají přízi a pokoušeli se ji pak zpeněžit. Osobně svobodným lidem se ukládaly za takovéo prohřešky obyčejně pokuty nebo při opětovném přistižení byl vinník propuštěn.⁴⁹ Přísné potrestání poddaných tkalců v roce 1781 mohlo být běžným rozhodnutím tehdejšího vrchnostenského soudnictví. Možná že stejný trest by byl dostal také osobně svobodný tkadlec přistižený za zvlášť přitěžujících okolností, kdy do zpronevěry byla zapletena celá skupina manufakturních zaměstnanců. Ovšem nelze se zbavit dojmu zvláštní přísnosti vyneseného trestu. Poddaným tkalcům nebyla dána pokuta, ale všichni byli odsouzeni do vězení. Snad se přece jen projevil aspoň zbytek feudální libovůle k osobně nesvobodným zaměstnancům. Výskyt feudálních pozůstatků ve výrobních vztazích v tehdejších manufakturách není ničím nelogickým, zvláště šlo-li o manufaktury vedené v režii feudálů. Na výrobní poměry v takových manufakturách působilo feudální okolí pronikavěji, než tomu bylo v manufakturách měšťanských, vedených v režii podnikatelů z ostatních společenských vrstev, např. obchodníků, bohatých měšťanů, cechovních mistrů apod. V letovické manufaktuře byly snad přísné tresty vůči poddaným zaměstnancům odrazem feudálních poměrů přenesených do oblasti výrobních vztahů v samotné manufaktuře. Feudální přežitky se však v letovickém vrchnostenském podnikání vyskytovaly pouze sporadicky a po roce 1781, po zrušení nevolnických poměrů, musely nutně slábnout. Tato manufaktura měla co do organizační struktury a naprosté převahy kapitalistických výrobních vztahů vyhraněný kapitalistický charakter. Všichni zaměstnanci dostávali za svou práci mzdu. Nebyly činěny rozdíly, aspoň jsme pro ně nenašli doklady, mezi výší mzdy osobně svobodných a poddaných zaměstnanců. Po roce 1781 byli také poddaní pracovníci hr. Blümegena zproštěni mnohých feudálních pout, vízících je jako obyvatele panství. Např. mohli se vystěhovat, a tak změnit pracoviště bez dřívějšího vrchnostenského svolení.

Letovické bavlnářství se na sklonku století pozoruhodně rozšířilo. V roce 1791 pracovalo pro manufakturu okolo 600 stavů. Roční produkce se udávala číslem 22 000—24 000 kusů kartounu a 600 kusů mušelínu.⁵⁰ Ani v době napoleonských válek a za kontinentální blokády se neprojevil nápadnější pokles. V roce 1807 měla manufaktura v provozu 464 stavů. Byly to zřejmě stavy umístěné v manufakturních dílnách nebo v domech tkalců, kteří pracovali jako stálí zaměstnanci. Kromě tkanin z těchto stavů odebírala manufakturní správa výrobky od několika dalších tkalců nepravidelně.⁵¹ Avšak

⁴⁹ Tamtéž, dopis hr. Blümegena z 10. dubna 1781.

⁵⁰ SAB, Míst. sign. 39, č. 2094, manufakturní tabulky jihlavského kraje za rok 1791.

⁵¹ HkA, fasc. 54, manufakturní tabulky brněnského kraje za rok 1802.

dlouhé války měly nepříznivé následky, které se projevily ve zmenšování koupěschopnosti obyvatelstva v zemích rakouské monarchie, v nichž měla letovická manufaktura hlavní odbyt. Objevily se při vývozu bavlněných výrobků na východ a na Balkán. Bavlna se opatřovala s velikými potížemi a její ceny rapidně stoupaly. Také mnohá cizí barviva bylo lze koupit jen prostřednictvím agentů-lichvářů. Ztížené podmínky se odrazily markantně na situaci v letovické manufaktuře. V roce 1812 v ní bylo pouhých 250 stavů a za tento rok se vyrobilo ne více než 10 000 kusů kartounu.⁵² I když údaje z manufakturních tabulek za rok 1812 jsou nepřesnější než z kteréhokoliv jiného roku, přece jen neobyčejný pokles produkce nelze vysvětlit jen zvláště ztíženými poměry v roce 1812, ale již hlubokými důsledky celkové hospodářské situace v Evropě. Po zrušení kontinentální blokády zaplavilo evropské země laciné anglické zboží. Konkurence Anglie se projevila pronikavě v bavlnářství v Čechách, jež v té době dosáhlo pozoruhodného rozmachu.⁵³ Avšak ani letovická manufaktura nezůstala ušetřena krizových zjevů. Nedosáhla již dřívějšího rozkvětu, rok po roce ubývalo v ní stavů a zaměstnanců a po roce 1820 byl její provoz zcela zastaven.⁵⁴

OSTATNÍ BAVLNÁŘSKÉ MANUFAKTURY

Díky manufakturám v Šaštíně a ve Švehotech se rozšířilo předení bavlny na několika vesnicích v tehdejší znojemské kraji. Po mnoho desetiletí si chudí vesničané na jižní Moravě přivydělávali předením. Tato forma obživy byla pro některé jihomoravské vesnice stejně důležitá jako předení lnu v horských obcích na severní Moravě. Velkým přínosem pro jihomoravské oblasti, chudé na řemeslnou a manufakturní výrobu, bylo založení bavlnářské manufaktury ve Starém Hobzí. Jejím zakladatelem byl v roce 1782 obchodník J. P. Flick. Nová manufaktura měla od svého počátku jednu výhodu. Měla dostatek přadláků z blízkých i vzdálenějších panství. Flickův podnik již za několik let prožíval plný rozkvět. V roce 1791 bylo umístěno v manufakturní budově aspoň 30 stavů. Další tkalci pracovali pro manufakturu doma. Příze byla zadávána tkalcům ve Slavonicích, Dačicích a dokonce až v Čechách.⁵⁵ V roce 1802 zaměstnávala Flickova manufaktura 400 tkalců a okolo 3000 přadláků.⁵⁶ V manufakturních dílnách bylo zase jen okolo 30 stavů jako před deseti lety, kdežto na ostatních stavech pracovali tkalci z do-

⁵² Tamtéž, Kommerz-Kommission, fasc. 8, manufakturní tabulky brněnského kraje za rok 1812.

⁵³ S l o k a r, c. d., str. 292n.

⁵⁴ D' E l v e r t, c. d., str. 386. Tehdejšími majiteli byli hr. Kalnocky a Fuchs.

⁵⁵ SAB, Míst. sign. 39, manufakturní tabulky znojemského kraje za rok 1791.

⁵⁶ S l o k a r, c. d., str. 307.

dané příze ve svých obydlích. Roční produkce se pohybovala okolo 10 000 až 20 000 kusů kartounu, mušelínu, barchetu a jiných bavlněných tkanin.⁵⁷ Manufaktura ve Starém Hobzí překonala depresi po skončení napoleonských válek a existovala ještě ve 20. letech 19. století, pozvolna přerůstajíc v továrnu.

Koncem 18. století vznikla bavlnářská manufaktura v Šilperku (Štítý). V roce 1802 měla 29 stavů.⁵⁸ V provozu byla ještě v roce 1813. Další její osudy však jsou neznámé.⁵⁹

Počátkem 19. století založil v Brtnici manufakturu na výrobu bavlněných kartounů hr. Collalto. Státní úřady udělily této manufaktuře v roce 1803 privilegium.⁶⁰ Spolu s hrabětem Eduardem Collaltem byli společníky hospodářský rada Fr. Schuppanitz a Fr. Hoffmann, měšťan z Brtnice. Brtnická manufaktura byla plánována jako podnik na tehdejší dobu neobyčejně rozsáhlý. Již v roce 1802 získala společnost 12 faktorů, kteří měli na starosti přádláky v několika desítkách obcí na Moravě a v Čechách. Byly vybudovány a zařízeny všechny dílny. V přádlácké dílně byly mj. také anglické sprádací stroje; každý mohl přist najednou 50 nití. V manufaktuře pracovalo vedle dospělých osob také na 30 chudých dětí, které manufaktura živila a šatila. Děti bydlely v dílenských místnostech.⁶¹ Manufakturní správa zadávala přízi ke zpracování tkalcům v širokém okolí. Její faktori dokonce získali tkalce v Čechách. Ve společných dílnách pracovalo v roce 1807 více než 200 stavů a stejný počet stavů byl umístěn v přibytých tkalců. Objem roční produkce dostoupil v roce 1810 na 12 000 kusů kartounu.⁶² Brtnická manufaktura po počátečních úspěších nevydržela období deprese v roce 1815 a v příštích několika letech zanikla.⁶³ Současně s brtnickou manufakturou se šířilo bavlnářství na Kunštátsku. Podnikatel A. Reyer zakládal bavlněnou přízi tkalce v Kunštátě, později také v Jevíčku. Pronikl i do Moravské Třebové.⁶⁴

Ve Slezsku se bavlnářství příliš nedařilo. Jen tu a tam zhotovovali tkalci

⁵⁷ HkA, fasc. 54, manufakturní tabulky znojemského kraje za rok 1802.

⁵⁸ Tamtéž, seznam manufaktur za rok 1802. Jejím majitelem byl jistý J. Krögler. Byla založena asi v roce 1795. — SAB, Míst. sign. 39, č. 2095, žádost J. Kröglera o udělení privilegia z 25. června 1795.

⁵⁹ D'Elvert, c. d., str. 385.

⁶⁰ SAB, Míst. sign. 39, č. 2096, Vídeň 6. prosince 1803.

⁶¹ Tamtéž.

⁶² Slockar, c. d., str. 308. HkA, fasc. 54, manufakturní tabulky jihlavského kraje za rok 1807.

⁶³ Slockar, c. d., str. 309. O vývoji brtnické manufaktury je zachován materiál, uložený v zemědělsko-lesnickém oddělení Státního archivu v Brně — pobočka Žďár n/Sáz., patrim. Brtnice.

⁶⁴ Slockar, c. d., str. 307.

kartouny z dodané bavlněné příze. Např. ve Vrbně bylo v 90. letech okolo 50 tkalcovských stavů, na nichž se částečně zhotovovaly bavlněné tkaniny. Také v některých vlnářských a plátenických manufakturách se užívalo bavlněné příze k výrobě polobavlněného zboží. Např. v manufaktuře, jejímž majitelem byl opavský židovský obchodník Baruch, se tu a tam vyráběl bavlněný barchet a kartoun.⁶⁵ Teprve v 1. polovině 19. století se bavlnářství více rozšířilo hlavně mezi domácími tkalci. Podobně jako na Moravě i tkalci ve Slezsku přecházeli na výrobu bavlněných tkanin, po nichž byla větší poptávka.

⁶⁵ HkA, fasc. 54, manufakturní tabulky opavského kraje z počátku 19. století.